

УДК169.9(776.6)

Кулдош ПАРДАЕВ,

Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети доценти

E-mail: kuldashparda@mail.ru

Фил.ф.д. Султонбек Нормаматов тақризи асосида

MATERIALS OF LITERATURE IN THE AL-ISLOH JOURNAL

Abstract

Literary materials in the Al-Islah journal which published in the early twentieth century, are classified. The journal's close connection with the socio-political life and literary environment of Turkestan in the early twentieth century, the scope of literary materials, genre features, the essence of literary-critical articles are studied and generalized and scientific-theoretical conclusions are made. The role of the magazine in the press of the national awakening period and in the history of our national journalism was highlighted.

Key words: literature, genre, ghazal, article, author, national awakening, jadidism, enlightenment, ignorance, analysis, press.

ЛИТЕРАТУРНЫЕ МАТЕРИАЛЫ В ЖУРНАЛЕ «АЛЬ-ИСЛЯХ»

Аннотация

Классифицированы литературные материалы журнала «Аль-Ислях», изданного в начале XX века. Исследуются тесная связь журнала с общественно-политической жизнью и литературной средой Туркестана начала XX века, объем тематики литературных материалов, жанровые особенности, суть литературно-критических статей и сделаны обобщающие научно-теоретические выводы. Подчеркнута роль журнала в печати периода национального возрождения и в истории нашей отечественной журналистики.

Ключевые слова: Литература, жанр, газель, статья, автор, национальное возрождение, джадидизм, просвещение, невежество, анализ, пресса.

“АЛ-ИСЛОХ” ЖУРНАЛИДА АДАБИЁТ МАТЕРИАЛЛАРИ

Аннотация

XX аср бошларида нашр этилган “Ал-Ислох” журналидаги адабиёт материаллари тасниф қилинган. Журналнинг XX аср боши Туркистон ижтимоий-сиёсий ҳаёти ва адабий муҳити билан ҳамбарчас боғлиқлиги, адабиёт материалларининг мавзу қўламли, жанр хусусиятлари, адабий-танқидий мақолалар моҳияти тадқиқ қилиниб, умумлашма илмий-назарий хулосалар чиқарилган. Журналнинг миллий уйғониш даври матбуотида ҳамда миллий журналистикамиз тарихида тутган ўрни кўрсатилди.

Калит сўзлар: Адабиёт, жанр, ғазал, мақола, муаллиф, миллий уйғониш, жадиличлик, маърифат, жаҳолат, таҳлил, матбуот.

Кириш. Жадидалар кун тартибига қўйилган асосий муаммоларни ҳал этишда матбуотни асосий восита деб билдилар. Улар матбуот воситасида миллат равангига тўсиқ бўлаётган муаммоларни ҳал этиш, мутараққий миллатлар даражасига етиш мумкинлигига қаттиқ ишондилар. Шу боис матбуот фаоллаша борди. Янги адабиёт, санъат ва шу каби соҳалар ривожига матбуот асосий омил бўлиб хизмат қилиши ҳаётининг эҳтиёжга айланди.

Аслида ҳам, маърифатпарвар жадидаларнинг мақсади тараққиётга тўсиқ бўлаётган муаммоларга, миллатни таназзул гирдобига тортаётган иллатларга қарши курашишда матбуотдан фойдаланиш эди. Бу даврдаги бошқа нашрлар сингари “Ал-Ислох” журналида ҳам Туркистоннинг мустамлака ҳолатига тушиш сабаблари, халқнинг оғир иқтисодий аҳволи ҳақида мақолалар эълон қилинди. Жаҳоннинг тараққий этган мамлакатлари даражасига кўтарилиш зарурати кун тартибига қўйилди.

Маълумки, адабий муҳит, жараён XX аср бошларида миллий матбуотда, газета ва журналлар, китоб ва рисоаларда акс этди. Ўша давр ўзбек миллий матбуотининг нуфузли нашрларидан бўлган “Ал-Ислох”

журналининг адабий манба сифатидаги хизмати катта эканини таъкидлаш керак.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. “Ал-Ислох”да чоп этилган адабиёт материаллари бугунги кунга қадар махсус тадқиқот объекти сифатида ўрганилган эмас. Журналда ўз даврининг долзарб мавзулари юзасидан таҳлилий мақолалар, баҳс-мунозара материаллари чоп қилинган. Журнал ҳақида дастлабки маълумотлар Абдулла Авлоний, Чўлпон, Воҳид Абдуллаев, Ботирхон Валихўжаев, Ғулом Каримов, А.К.Боровков, З.Ражабов тадқиқотларида учрайди. Ўзбекистон давлат мустақиллигига эришгандан сўнггина С.Аҳмедов, Н.Абдуазизова, М.Худойкулов, К.Воҳидова, Р.Тожибоев, Қ.Пардаевлар “Ал-Ислох” ҳақида ижобий фикрлар билдирган[1]. Ушбу тадқиқотларда “Ал-Ислох” журналидаги адабиётга оид материаллар махсус ўрганилган эмас. Мазкур мақолада юқоридаги ишлардан фарқи ўлароқ, мавзу кенг ёритилмоқда.

Тадқиқот методологияси. Адабий меросни ўрганиш борасида Президент Ш.Мирзиёев асарларидаги методологик аҳамиятга молик қарашлар, адабий манбашунослик ва матншунослик ҳамда адабиётшунослик соҳасида ўзбек олимларининг, ғарб ва шарқ тадқиқотчиларининг қўп асрлик тажрибалари тадқиқот

учун методологик асос вазифасини бажарди. Ишда адабиётшуносликда синалган, бу соҳадаги илмий тадқиқотларда юқори натижа бериб келаётган қиёсий-тарихий, герменевтик методлардан фойдаланилди.

Тахлил ва натижалар. “Ал-Ислоҳ” журналининг 1915-1918 йилги сонларида 101 та адабиёт материаллари босилган. Буларнинг аксарияти назмий асарлардир. Шу йиллари нашр этилган 101 асардан 74 таси шеърӣй, қолган 27 таси эса насрий асарлардир.

“Ал-Ислоҳ”да чоп этилган соф адабий асарлар таснифига ўтишдан аввал, таъкидлаш керакки, бу адабиёт намуналарининг барчаси ҳам юксак бадийят талабларига жавоб бера олмайдӣ. Бинобарин, жадид адабиётӣ ҳақида ёзар экан, профессор Б.Қосимов бу хусусиятни алоҳида қайд этган эди: “Бу адабиётнинг илк намуналари бадийятига кўра у қадар юксак эмас, ғоялар яйдоқ берилади. Ялонғоч даъват ва чақириқлар, шиорбозлик кўзга ташланади. Жадид адабиётӣ 10-йилларнинг охири, 20-йиллар бошидагина тўлақонли адабиётга айланди” [2].

“Ал-Ислоҳ” журналидаги адабиёт материаллари бадий савиясига кўра икки гуруҳга тасниф этиш мумкин. Биринчиси, ғояга бирламчи аҳамият берилган асарлар, иккинчиси, юксак бадийят намуналари. Таъкидланганидек, журналда нашр этилган адабиёт материаллари орасида салмоқ жиҳатдан шеърӣй асарлар етакчи ўринда туради. Журналдаги шеърӣй асарларни мавзуга кўра қуйидагича тасниф этиш мумкин:

а) маърифӣй шеърлар;

б) диний шеърлар;

в) ижтимоӣй-сиёсий шеърлар;

Биринчи гуруҳга оид шеърлар: “Кўрмадим”, “Иттифок хусусинда”, “Ислоҳи тадрис ҳақинда”, “Миллий алоқа”, “Мубашширхондан муҳаммас”, “Ислоҳ ҳақинда”, “Баҳор”, “Туркистон шоирларина хитоб”, “Камийдин Тошхўжа Асирийга марсия”, “Таассуф”, “Танбех”, “Ташвиқот”, “Азмийдан ташаккур”, “Мана шеърӣй жавоб”, “Очиқ ҳақиқат”, “Таълим даркор”, “Сахийларким”, “Заруратдин”, “Таълими ислоҳ”, “Муносиб замон”, “Ҳайратийдин муҳаммас”, “Васлийдин Тошхўжа Асирийга марсия”, “Жавҳарийдин Асирийга марсия”, “Мирза Аҳмаддин шеър”, “Ибрatдин “Ислоҳ”га изҳори ташаккур”, “Бахтсиз миллат” ва шу қабилиар.

Бу сингари шеърларнинг деярли барчаси маърифатга тарғиб этувчи асарлардир. Бинобарин, маърифатга тарғиб этиш ўша давр шеъриятини етакчи хусусияти эди.

Иккинчи гуруҳга доир шеърлар: “Мавлуди шариф”, “Муножот”, “Ҳижоб хусусинда”, “Тасаттири нисвон”, “Тажвиди Куръон”, “Мавлуди шариф ҳақинда”, “Диний муҳаммас”, “Очиқлик”, “Ҳоибдин ҳижоб тўғрисида”, “Уламодин эмас, шоирдин Тўлаган Хўҷамёровга шеърӣй жавоб” ва ҳоказо.

Учинчи гуруҳга оид шеърлар: “Хуррият ҳақинда”, “Хуррият”, “Муҳтарам Шўро идорасига”, “Замона аҳволӣ”, “Хуррият замонаси”, “Туркистон идораларига”, “Ишчи талаб қилмоқ” ва ҳоказо.

“Ал-Ислоҳ”да нашр этилган 74 та шеърдан 51 таси ўзбекча, 23 таси эса форс-тожик тилида. Уларда анъанавий мумтоз шеърӣй жанрлардан ғазал—45 та, муҳаммас—14 та, мусаддас 7—та, таърих—3 та, марсия—4 та, қасида—1 та бўлиб, шеърларнинг умумий ҳажми 1077 байт (2154 мисра)ни ташкил этади.

Бу шеърларнинг муаллифлари: Саидахмад Васлий, Каримбек Камий, Сидқий Хондайликий, Зафархон Жавҳарий, Ҳамза, Шамсиддин Хоиб, Бахриддин Азмий, Исҳоқхон Ибрat, Тавалло Хўҷамёров, Мирзо Аҳмаджон, Абдурахмон Муфтизода, Маҳмуд Ализода Тошкандий, Мулла Абдуҳолик, Мулла Абдужалил, Мирсардор қори,

Мулла Толибжон, Мулла Ҳошим Ҳайратий, Нусрат Абдушокирлардир.

Шеърларнинг ичида энг кўп учрайдиган ғазалдир.

Маълумки, ғазал шарқ халқлари классик поэзиясининг энг кўп тарқалган лирик жанрларидан. Фақат мумтоз шеъриятида ғазал асосан ишқ-муҳаббат мавзуда битилган бўлса, XX аср бошида ғазал миллат дардини ифодалади, юрт истиқболи учун қайғуриш, унинг таназзул гирдобига тушганидан изтироб туйғуларини акс эттирди.

Ижтимоӣй мавзудаги шеърлар орасида табиат тасвирига бағишланганлари ҳам бор. Саидахмад Васлийнинг “Баҳор” шеърӣ бунинг исботидир. Зоҳиран табиат тасвири ифодаланган шеър моҳиятан шоирнинг ички, руҳий ҳолатини акс эттирган. Бу шеърда табиат тимсоллари ҳам ўз маъносида, ҳам рамзий маънода келган.

Васлий табиатнинг реал тасвирини мақсад қилмаган. Миллат дардини, жамиятдаги инкироз ҳолатини рамзлар воситасида таъсирчан ва ёрқин ифодалайди. Шоир:

Бир ёнда гул чечаклар отуб нур чаман,

Бир ёнда булбул оҳ чекур эътизордан.

Ағёринг олди гулнинг гулобин териб-териб,

Гулшан ҳазона дўнди тушиб эътибордан, —
дея мустамлака сиёсатининг оғир оқибатларини гул, булбул, гулшан, ҳазон сингари анъанавий тимсолларга янгича мазмун юклаш орқали тасвирлайди.

Журналда Тошхўжа Эшон Асирий вафотига бағишлаб ғазал жанрида ёзилган 4 марсия нашр этилган. Бу марсиялар Каримбек Камий[3], Саидахмад Васлий[4], Зафархон Жавҳарийлар[5] қаламига мансуб. Шундан 2 таси Жавҳарийга тегишли бўлиб, ўзбек ва тожик тилларида битилган.

Жумладан, Каримбек Камий ёзади:

Тошхўжа Эшон номи мулаққаб ба Асирий,

Йўқ эрди жаҳон ичра одили ва назари.

Афсус бевақт вафотидин у зотнинг,

Доғ ўлди Хўҷанд аҳли сағирию қабири.

Кел эмди дуои фотиҳа руҳига онинг,

Билғилки киши қолмағай оламда охири.

Камий Тошхўжа Асирий билан жуда яқин дўст ва адабий ҳамкор бўлган. У 1912-1914 йиллар давомида шогирди Хислат билан бирга бир неча бор Хўҷандга Тошхўжа Асирий хузурига борган. Мақтублар орқали бир-бирларидан аҳвол сўраб турган[6]. Тошхўжа Асирий вафот этганида, Камий, шоирга бўлган чексиз ҳурматини изҳор этиб, таъзия билдириб, шу марсияни ёзиб таърих туширган.

Журналда босилган қасида жанрига мансуб асар битта бўлиб, муаллифи ўратепалик Зафархон Жавҳарийдур[7]. Қасида шарқ шеъриятининг хос жанрларидан экани маълум. “Ал-Ислоҳ” журналида босилган қасида журнал идорасига ва Абдурахмон Сайёх номига бағишланган.

“Ал-Ислоҳ” журналида чоп этиш жараёнида насрий асарлар ҳам давр руҳидан келиб чиққан ҳолда маълум даражада сараланган ва шундан кейингина журналхонлар эътиборига ҳавола қилинган. Назмий асарларда бўлгани қаби насрдаги ижод намуналарида ҳам бадийликдан кўра ижтимоӣйлик биринчи ўринда турган.

Журналда асосан ахлоқий мавзудаги ва дин тарихига оид ҳикоятлар, ҳикматли сўзлар билан биргаликда адабиёт назарияси ва адабий танқидга доир адабий мақолалар босилган. Жумладан, “Одил киши” (1915, 2-сон), “Қойил қилмоқ” (1915, 1-сон), “Саъй ва кўшиш” (1915, 1-сон), “Музокараи “Ислоҳ” (1915, 4-сон), “Усули тараққий” (1915, 10-сон), “Уламон салаф ва толиби илм” (1915, 1-сон) қаби ахлоқдан баҳс юритувчи

хикоятлар шулар жумласидандир. “Дунё ва охиратнинг саодати” (1915, 2-сон), “Дин ва дунёнинг баробарлиги” (1915, 1-сон) “Муҳаммад пайғамбарнинг туғилиши” (1915, 2-сон), “Хадича ойим” (1915, 2-сон), “Қуръони карим надур?” (1915, 2-сон), “Тарихи ислом” (1915, 2-сон), “Иймон надур?” (1915, 3-сон) сингари ҳикоятлар эса дин ва жамият, дин ва дунё мавзуларини ёритишга бағишланган.

Бу ҳикоятларнинг барчасида муаллиф номаълум бўлиб, имзосиздир. Масалан, “Усули тараққий” ҳикоятида маданий инсон илмлик, ёввойи одам эса илмсизлик тимсолида кўрсатилган. Унда инсон камолоти ва жамият равнақи учун маърифатнинг нечоғлик зарур эканлиги ҳаётий мисоллар орқали тасвирланади.

Журналда нашр этилган насрий асарларнинг бадий тафаккур савияси юқори бўлмаса-да, улар миллатни фикрий уйғоқликка чақириши, ўша замоннинг долзарб ижтимоий муаммоларини муолажа этишга қаратилгани, энг муҳими, самимияти билан алоҳида ажралиб туради.

“Ал-Ислох” журналида соф бадий асарлар билан бирга адабиёт назариясига оид ва адабий-танқидий мақолалар ҳам чоп этилган. Шубҳасиз, бу мақолалар ҳам адабий жараён, адабий муҳит тарихини ўрганишда муҳим адабий манба вазифасини ўтайди.

Адабиёт назариясига оид “Адабий шижоат нимада?” деб номланган мақола журналнинг 1917 йил 5-6-11- сонларида чоп этилган. Унда миллий адабиётимизнинг XX аср бошларидаги ва ўтган асрлардаги аҳволи киёсий таҳлил этилган. Журналдаги адабий танқидга доир мақолалар ҳам эътиборга моликдир. Иброҳим Тоҳирийнинг “Матбуот ва ислох” (1915, 5-сон), “Матбуот ва ислох бақияси” каби адабий мақолалари (1915, 6-сон), “Шўро” журналидан кўчириб босилган “Интиқоднинг

(танқид) шартлари” деган адабий танқид назариясига оид тадқиқот “Ал - Ислох”нинг 1917 йил 1-2-3 сонларида идора номидан босилган; Мулла Баҳриддиннинг “Шоирларга савол” (1916, 11-сон), Максудхўжа муфтининг “Жавонбозлик тухмини миллати ислом оралариға сочадурғон шоирларимиз” (1916, 12-17 сонлар), Завкийнинг “Иштибоҳ” (1916, 17-сон), Абдурахмон Муфтизоданинг “Жавонбозлик балоси” (1916, 21-22) сингари мақолалари шулар жумласидандир.

Ушбу мақолаларни адабий-танқид, илмий баҳс-мунозара намуналари сифатида баҳолаш мумкин.

Иброҳим Тоҳирийнинг “Матбуот ва ислох” мақоласида Туркистонда нашр этилаётган асарлар ва газета-журналлар тили танқид қилинади, муаллиф “Тўй” ва “Падаркуш” драмалари хусусида “адиблик мағрурияти ила ёзилган” мактаб болаларининг иншо ва имлоларидан буларнинг фарқи борми?” деган саволни қўяди.

Умуман, булар барчаси “Ал-Ислох” журнали адабий манба сифатида аҳамиятли эканини кўрсатади. “Ал-Ислох”да чоп этилган замонавий адабий танқиднинг илк куртаклари бўлган танқидий мақолаларда адабий жараёнга, янги асарларга фикр билдириш билан бирга, ўша асарнинг бадий савияси, имло ва тилида йўл кўйилган хато ва камчиликлар ҳақида ҳам сўз юритилган.

Хулоса ва таклифлар. “Ал-Ислох” журналида 101 та адабиёт материаллари босилган. Булардан 74 та назмий, 27 та насрий асарлар чоп этилган бўлиб, шундан 13 таси ҳикоят, 3 таси адабиёт назариясига оид, 11 таси эса танқидий мақолалардир. “Ал-Ислох” журналидаги адабий материалларнинг барчаси ҳам бадийи яхши юксак бўлмаса-да, ўша адабий жараёнда майдонга келиб, ўзининг ютуқларига эришган реалистик адабиётнинг илк намуналари сифатида қимматлидир.

АДАБИЁТЛАР

1. Аҳмедов С. Мунавварқори Абдурашидхонов. Танланган асарлар. – Т.: Маънавият, 2003.-Б. 32; Дўскораев Б. Беҳбудий “Шўро” журналида // Филология масалалари. – Тошкент, 2005, №1. – Б. 88; Абдуазизова Н. Туркистон матбуоти тарихи. – Т.: Академия, 2000.- Б. 197; Худойкулов М. Ўзбек ҳажвий публицистикаси шаклланиш ва ривожланиш тамойиллари. – Т.: Университет, 1995.- Б. 45; Худойкулов М. Ўзбек ҳажвий публицистикаси. – Т.: Ўқитувчи, 2001. - Б. 19; Тожибоев Р. XX аср бошлари ўзбек адабий танқиди тарихидан. Филол. фанлари номзоди..... дисс-я. – Т.: 1993. - Б. 108; Пардаев Қ. Миллий уйғониш даври манбаларида адабий ва публицистик муаммолар талқини (“Ал-Ислох” журнали материаллари асосида). Филол. фанлари номзоди..... дисс-я. – Т.: 2008. - Б. 121.
2. Қосимов Б. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидойилик. –Т.:
3. Маънавият, 2002, 124- бет.
4. //Ал-Ислох, 1917, 15-сон, 164-бет.
5. //Ал-Ислох, 1916, 11-сон, 67- бет.
6. Шу журнал 1916, 10-сон, 127-бет.
7. Шу журнал 1916, 11-сон, 98-бет.
8. Жалалов А. Ўзбек маърифатпарвар демократик адабиёти. 1905-1917.-Т., Фан, 1978.-Б.168; Асирий Тошхўжа. Мактуб, “Баёзи мужалла”, Т., О.А.Порцев типолитографияси.104-бет.